

SABAHETA GAČANIN
(Sarajevo)

ZADUŽBINE FERHAD-PAŠE SOKOLOVIĆA KAO IMPULS KULTURNOG I INTELEKTUALNOG RESURSA BANJE LUKE: PRVA JAVNA BIBLIOTEKA

Sažetak

U ovom radu istražujemo odnos između nastanka banjalučkih biblioteka i islamske urbane kulture Banje Luke koja je svoj kvalitativno novi period započela uspostavljanjem Ferhad-pašinih vakufa 1578. godine. Nepobitna je činjenica da se Ferhad-pašinih vakufom Banja Luka iz kasabe pretvorila u šehar. Upravo s time išao je i prelazak sjedišta bosanskog namjesnika iz Sarajeva u Banju Luku. Time se formirala prava velika islamska urbana aglomeracija. Upravo se pojava javne biblioteke ne može objasniti drugačije osim potrebama jedne razvijene zajednice, čiji je intelektualni razvoj u stopu pratio urbani i ekonomski uspon grada, kao regionalnog središta. Banja Luka je bila grad kojem je Ferhad-paša svojim vakufom obezbijedio sve uvjete da se razvije u snažan kulturni centar. Tim vakufom je ostavio veliku količinu novca, te izvore prihoda, čime je utemeljio mrežu islamskih institucija na višem nivou kao što su džamija, mesdžidi, razni privredni i infrastrukturni objekti i drugo. Ferhad-paša je aktivno učestvovao i u kulturnom jačanju grada. Poznato je da je i sam bio ljubitelj knjige. Do 1630. godine, malo više od četrdeset godina nakon osnivanja Ferhad-pašinih višenamjenskih vakufa, te institucije su dugoročno kreirale poticajnu kulturnu klimu u kojoj su brojni vakifi zavještavali i biblioteke za učenjake, intelektualce, studente i ljubitelje knjige. Među njima su nama dvije poznate biblioteke: biblioteka kadije Muslihuddina Kninjanina, čija je vakufnama izgubljena i biblioteka Mevla Husamuddina Bošnjaka. Na osnovu Husamuddinove kolekcije knjiga možemo rekonstruisati naučni, književni i kulturni kanon koji je bio tada važeći u Banjoj Luci. On je posredno utemeljen dobrom konstelacijom urbanih struktura sa zadužbinama Ferhad-paše Sokolovića. Rekonstrukcijom bibliotečkog profila očigledno je da je važeći

kulturni kanon u Banjoj Luci, odnosno u Bosni, bio u skladu sa istanbulskim kulturnim kanonom po ključu hanefijsko-maturidijske škole i intelektualnog sufizma, koji je nastao za vrijeme sultana Sulejmana i poslije njega (1550-1600). Poznato je da su baš paše i ljudi obrazovani na Dvoru (školovanjem u medresama univerzitetskog tipa u prijestolnici, kao i Enderunu prenijeli taj kanon ustanovivši ga u gradovima koje su osnivali i razvijali u velike urbane i kulturne centre) bili najveći patroni intelektualnog sufizma – kakvog vidimo u djelima Ibni Arebija, Rumija, kao i u Ibn Sinaovoj filozofiji, tako da su na izvjestan način globalizirali intelektualnu baštinu diljem Osmanske države. Biblioteka kao institucija kulturnog pamćenja najbolje reflektira važeći kanon jedne zajednice i jednog vremena, stoga rekonstrukcijom njenog sadržaja povijesno kontekstualiziramo važeće principe kulturnog koda.

Ključne riječi: Ferhad-pašin vakuf, Banja Luka, XVI stoljeće, kulturna historija, javna biblioteka, kulturni kanon.

ZNANJE KAO SUŠTINSKI I EKONOMSKI RESURS

Želja za znanjem i naukom, te radoznalost osnovni je motiv i pokretač nastanka knjige i razvoja biblioteka na cijelom prostoru arapsko-islamske civilizacije, čiji sljedbenik je i Osmansko carstvo. Muslimani su u suštini bili prvi osnivači prvih velikih javnih biblioteka u svijetu, u čijem su se osnivanju i uvakufljanju natjecali dobročinitelji (vakifi), a čijem je razvoju, također, doprinijela i blagodat proizvodnje papira.

Biblioteka, kao spoj materijalne i duhovne kulture, imala je značajnu ulogu u razvoju islamske kulture i civilizacije na Balkanu. Fenomen multilingvalnosti (turski, arapski, perzijski i maternji jezik), prisutan tokom cijele povijesti ogromnog multietničkog Osmanskog carstva, što se ogleda i u strukturi knjižnog blaga gotovo svake biblioteka, pa čak i privatnih kolekcija ljubitelja knjige, bilo je pravilo gotovo bez izuzetka.

U čemu je smisao knjige? Koji je je smisao postojanja biblioteka?! Knjiga je pohranjeno znanje, a znanje je svjetlo koje prožima i osvjetljava suštinski smisao života. Poznato je da je prva riječ Svete knjige bilo – učenje, znanje, u značenju da je darom znanja najavljeno ime Gospodara pera¹ kao dar svim civilizacijama i univerzumima. Dakle intelekt, znanje, spoznaja izvor je svih odlika i univerzalnog savršenstva, u smislu vjere, znanja, kreposti i duhovnih i moralnih vrлина. Smatramo da je riječ kao simbol spoznaje/znanja najviši izraz poslušnosti Bogu.

U svjetlu tog imperativa – učenja, naučavanja i spoznavanja, u svakoj društvenoj zajednici nastaju i suštinski i ekonomski resursi tamo gdje

¹ *Kur'an*, sura 'Alaq (96: 1-5).

istinsko znanje pusti svoj korijen. Pod neposrednim uticajem imperativa naučavanja i spoznavanja nastale su obrazovne ustanove, kao i brojne biblioteke kako u islamskom svijetu općenito, tako i na tlu Osmanske države, pa time i na tlu Bosne i Hercegovine. Dok su džamije, mektebi i medrese bili glavni centri za sticanje vjerskog obrazovanja, javne biblioteke, bolnice i opservatorije bili su centri za opće obrazovanje.² Obrazovanje je u osmanskome društvu imalo vrlo kompleksnu strukturu. Ono je bilo dostupno svim slojevima društva kroz raznolike obrazovne institucije, međutim država je preuzela brigu o programu obrazovanja, kao i brigu o obrazovanju kandidata za najvažnije poslove državne uprave, pa su pri dvoru bile formirane razne škole. *Na dvoru su školovani kandidati za admirale, vezire, vojskovođe, vojne sudije, prinčeve, ambasadore, kao i za arhitekta, kaligrafe, nakkâše (majstori islamskog slikarstva), učenjake raznih profila, pjesnike, književnike i dr. Kao acemî oğlani (paževi) na dvoru školovani su mnogi naši zemljaci, koji su kasnije zauzimali veoma visoke položaje u Osmanskoj državi, kao što su: veliki veziri, veziri, namjesnici u pokrajinama, vojskovođe i dr.*³ Svoje obrazovanje tu je stekao i Ferhad-paša Sokolović.

U obrazovnom strukturiranju i biblioteke su nastale kao vakuf, javno dobro.

Utemeljitelji džamija, medresa i tekija osnivali su i biblioteke, a vremenom su ih drugi proširivali i dopunjavali. Da su biblioteke bile mnogobrojne, možemo suditi i po tome što su samo u današnju Sulejmaniju biblioteku smještene knjige iz stotinu deset starih istanbulskih i anadolskih biblioteka, a samo u bibliotekama Istanbula danas ima preko pola miliona rukopisa.⁴

Širenjem islamske kulture u našim krajevima, širile su se i knjige pisane na jezicima te kulture. Pojedinci postaju vlasnici manjeg ili većeg broja knjiga. Brzo su shvaćene potrebe i značaj knjige, pa su u našim krajevima knjige postale predmet uvakufljenja već u XVI stoljeću. Uvakufljenjem knjige se ostavljaju pojedinim mektebima, medresama, džamijama, tekijama i slično i time se predaju na društvenu upotrebu. Tako su nastale mnoge priručne ili javne biblioteke uz džamije, medrese, tekije, mektebe, pa i hanove. Najkasnije, od XVIII stoljeća osnivaju se

² Madžida Bećirbegović, "Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini", *POF* XX-XXI/1970-71, 226.

³ Cahid Baltaci, *XV-XVI. Asırlarda. Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, 16-17.

⁴ M. Bećirbegović, op. cit., 247.

i posebne, samostalne javne biblioteke. Sve su to islamske biblioteke, nastale na inicijativu pojedinaca kao njihove zadužbine.⁵

Među najznačajnije biblioteke nastale na tlu Bosne i Hercegovine spadaju: Gazi Husrev-begova biblioteka (osnovana 1537. godine), biblioteka Kantamîrî-zâde Abdulaha (1797. godine), biblioteka Osmana Šehdîja u Sarajevu (1757. godine), Karađoz-begova biblioteka u Mostaru (1570. godine), Halil-efendijina biblioteka u Gračanici (1737. godine), Elči Ibrahim-pašina biblioteka u Travniku (1705. godine) i druge. Pored ovih, postojale su i bojne privatne biblioteke. Mnogi profesori, učitelji, kadije, imami, pisari, trgovci, zanatlije i drugi pojedinci imali su privatne biblioteke. Danas, Gazi Husrev-begova biblioteka, kao baštinik većeg dijela manjih biblioteka, ima fond preko 10.500 rukopisnih kodeksa na jezicima islamske kulture (arapski, turski, perzijski, kao i manjim dijelom na bosanskom), koji sadrže 200.000 većih i manjih djela iz islamskih disciplina, književnosti, filozofije, logike, historije, medicine, astronomije, matematike i drugih oblasti.⁶ Ovo govori u prilog činjenici da je postojao interes za izučavanjem ne samo disciplina koje se tiču teologije već i svih drugih grana nauke.

JAVNA BIBLIOTEKA KAO INICIJALNI IMPULS INTELEKTUALNOG ŽIVOTA

Među kolekcijama u vlasništvu pojedinaca, uvakufljenih kao javno dobro, nisu bile zanemarive ni Muslihuddinova i Husamuddinova biblioteka u Banjoj Luci. Banjalučki vakifi biblioteka, Šejh Muslihuddin i Mevla Husamuddin bili su svjesni, kao što je bio i Ferhad-paša, težine imperativa spoznaje i neprestanog učenja i sticanja znanja. U svjetlu imperativa učenja i spoznavanja, jasno je zašto su biblioteke ubrajane u infrastrukturne objekte jednog grada, uz džamiju i medresu.

Banja Luka je bila grad kojem je Ferhad-paša svojim vakufom obezbijedio sve uvjete da se razvije u snažan kulturni centar. Svojim vakufom je ostavio velika značajna novčana sredstva investirajući na taj način u jaku i stabilnu urbanu infrastrukturu⁷ kao generator ekonomskog,

⁵ M. Bećirbegović, op. cit., 329.

⁶ "Gazi Husrev-begova biblioteka", dostupno na <<http://www.ghb.ba/historijat>> (pristupljeno 19. aprila 2017).

⁷ Vidi: "Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića" (prev. Fazileta Cviko), *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985, 217-232; Elma Korić, "Ferhad-pašine zadužbine u Banjoj Luci", *Životni put prvog beglerbega Bosne. Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)*, Sarajevo, 2015, 213-230.

društvenog, intelektualnog i obrazovnog razvoja koji će dugoročno biti *impulsom intelektualnog i kulturog uspona Banja Luke i regije*.

Uspostavivši mrežu infrastrukturnih i kulturnih islamskih institucija višeg nivoa, objekata od značaja za potpuni razvoj jednog urbanog centra, Ferhad-paša je aktivno učestvovao i u kulturnom jačanju grada, što podrazumijeva poticanje i formalnog i neformalnog obrazovanja. Poznato je da je i sam bio ljubitelj knjige.⁸

U decenijama koje su uslijedile, te institucije dugoročno su kreirale poticajnu kulturnu klimu u kojoj su brojni vakifi zavještali biblioteke za učenjake, intelektualce, studente i ljubitelje knjige.

Jedan od utemeljitelja biblioteke, riznice znanja, jeste Šejh Muslihuddin Kninjanin Musâfi (Mušliḥ al-Dīn Knīnawī Mušāfi), koji se u Banju Luku preselio iz Knina. Banja Luka je 1580. godine postala sjedištem Bosanskog ejaleta i u vrijeme dolaska Šejha Muslihuddina doživljavala je pravi procvat pod upravom posljednjeg bosanskog sandžakbega (1573-1580) i prvog beglerbega Bosne (1580-1588) Ferhad-paše Sokolovića.⁹ Šejh Muslihuddin bio je potpisnik Ferhad-pašine vakufname (995/1587), prvi imam Ferhad-pašine džamije, osnivač prve medrese i biblioteke koje su radile sve do 1912. godine.¹⁰ Pretpostavlja se da je biblioteku uvakufio za potrebe medrese. Ovako svestrano obrazovan čovjek – profesor u medresi koju je lično utemeljio, banjalučki muftija, učenjak, šejh halvetijske tekije koju je lično utemeljio, član divana u svojstvu kâtiba Bosanskog ejaleta i entuzijasta predstavljao je blagodat za jedan grad kao što je Banja Luka.

Nažalost, vakufnama ove biblioteke je izgubljena. Istraživač hfz. Haso Popara iznosi podatke o ovoj biblioteci na osnovu onoga što je o sebi zapisao Šejh Muslihuddin u Uvodu svog djela *Tuhfa al-mu'allimīn wa hadiyya al-muta'allimīn*¹¹ (Darivanje onih koji poučavaju i podarivanje poučavanim), da je:

... iz Knina preselio u kuću džihada i stjecište dobrih ljudi, Bogom šticeu Banju Luku, gdje je naišao na lijep prijem i sagradio sebi kuću, a u blizini svoje kuće još jednu kuću za svoje znanja žedne učenike, u kojoj ih je narednih dvadeset i nekoliko godina podučavao raznim vjerskim

⁸ Isto, 249-252.

⁹ Isto, 207-236.

¹⁰ Haso Popara, "Šejh Muslihuddin Kninjanin: Prilog izučavanju kulturne historije Banja Luke", *POF* 63/2013, 232-257.

¹¹ Prema istraživanju H. Popare rukopis knjige se nalazi u Rijadu, Biblioteka kralja Abdulaziza, No 2629. Drugi podaci o Muslihuddinu Kninjaninu dati su prema dokumentu GHB R.10392.

*znanostima, od osnovnih djela do komentara i od temeljnih do sporednih disciplina.*¹²

Također, Šejh Muslihuddin Musâfi dalje navodi ...*da je za potrebe učenika u Medresi uvakufio oko 120 svezaka knjiga, da je strogo zabranio da se one poslije njega prodaju i da je uslovio da se mogu koristiti samo po odredbama vakufname.*¹³

Također je poznato, prema autorovom zapisu, da je biblioteka bila u funkciji kada je započeo pisanje svog djela *Tuhfa* po ustoličenju sultana Ahmeda I (1603. godine).¹⁴ Danas se od te kolekcije iz Muslihuddinovog vakufa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci čuvaju samo dva rukopisa (R-6699, R-8165), s bilješkom da su iz vakufa Musâfi-efendije, muftije.¹⁵ A drugi trag o postojanju ove biblioteke jesu i dva rukopisa u GHB, koje je prepisao učenik Musafijine medrese, Muhammed, sin Alijin iz Tešnja, u Banjoj Luci, od kojih jedan datira iz 1033/1623. godine.¹⁶

Druga biblioteka koja je utemeljena u Banjoj Luci, nepunih 40 godina nakon Ferhad-paše i koja je vjerovatno egzistirala uporedo s Musafijinom bibliotekom, jeste biblioteka Mevla Šejha hadži Husamuddina Bošnjaka (Ḥusām al-Dīn al-Būsnawī). Vakufnama iz 1630. godine o utemeljenju ove biblioteke¹⁷ prvi je pisani dokument o jednoj samostalnoj javnoj biblioteci.¹⁸ U jednoj međzmui postoji prepis ove vakufname koja datira iz 1047/1638, a čuva se u Orijentalnoj zbirici HAZU (OZHA 1129, L. 23b-31a).¹⁹ O samom šejhu Husamuddinu na osnovu podataka iz sačuvanih dokumenata znamo da je bio vrlo obrazovan i iz ugledne porodice, čiji su sinovi bili hatibi sultanske džamije. "Pet berata dobili su hatibi iz iste porodice, u kojoj su sinovi nasljeđivali istu, dodatnu službu od ostarelih očeva. Rodonačelnik te porodice bio

¹² Isto, 239.

¹³ Isto, 247.

¹⁴ Isto, 245.

¹⁵ Isto, 247.

¹⁶ Isto. Djelo iz arapske stilistike, *Al-Muḥtaṣar. Šarḥ Talḥīs al-Miftāḥ*, autora Mas'ūda b. 'Umara al-Taftazānija (umro 791/1389).

¹⁷ *Vakufnama* se nalazila prije rata u arhivi Odbora IZ u Banjoj Luci, a danas je u GHB pod br 420. Postoji i kopija u *Sidžilu vakufnama*, III, 382, br. 1092 (službeni prepis iz druge polovine 19. vijeka).

¹⁸ Mehmed Mujezinović i Mahmut Traljić, "Vakufnama iz 1630. godine o osnivanju biblioteke Mevla Husamuddina Bošnjaka u Banjoj Luci", GVIS XL/1977, 28-39; *Prva javna biblioteka u Banjaluci iz 1630. godine: vakufnama o zavještaju biblioteke Mevla Husamudina Bošnjaka u Banjaluci iz 1630*, Banja Luka 2004.

¹⁹ Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima I*, Sarajevo, 1988, 30-38.

je šejh Husamuddin, hatib džamije sultana Sulejmana u Banjaluci.”²⁰ U svojim istraživanjima Ždralović je pronašao podatke da je u jednoj vakufnami iz 1035/1625. godine (OZHA 568) zapisano da je prezime šejha Husamuddina Vâiz-zâde. Također, prema izvorima, navodi se da se sultanovim beratom 1043/1633. kao vaiz džamije sultana Sulejmana imenuje vaizom banjalučke musale s dnevnicom od četiri akče, i to na traženje džemata, a prema preporuci kadije Muhameda Nergisija (OZHA 15, 43). Dužnost vaiza je obavljao do 1050/1640, kada ga je zamijenio sin Mustafa (OZHA 40),²¹ vjerovatno onaj sin koji je spomenut kao vrlo učen u njegovoj vakufnami i koji ga je naslijedio na mjestu hatiba.

Sama *Vakufnama* je bila veoma čitka i lijepo sastavljena zahvaljujući nadarenom književniku Muhammedu Nergisiju, koji je u svojstvu kadije legalizirao dokument i stavio svoj pečat (fol. 1a).²² Da je biblioteka Šejha Husamuddina bila javna i dostupna svakom ljubitelju knjige i znanja, vidi se iz samog teksta, prema kome se knjige mogu posuđivati stanovnicima Banje Luke.²³ U *Vakufnami* je imenovao mutevelijom vakufa i bibliotekarom (hâfiz-i kutub) svoga vrlo načitanog i obrazovanog sina Mustafu (fol. 1b).²⁴ Također je ostavio odredbu da se vodi računa o knjigama te da se posuđuju izvan Banje Luke uz zalog ili jemstvo²⁵, a u slučaju nestanka knjiga ili štete na njoj da se namiri od zaloga ili bibliotekara lično.²⁶

Time je istaknut značaj i dragocjenost knjige kao riznice znanja i temelja moći koja generira mudrost kao stečenu vrlinu na osnovu naučnih saznanja, spoznaja i iskustava. Društvo koje njeguje znanje kao temelj svih vrijednosti, njegovaće i svoju intelektualnu baštinu kao nezamjenjivu duhovnu komponentu kulture.

Ako znamo šta je potaklo razvoj bibliotečkih fondova, sada nas zanima kako se općenito profilirao sadržaj neke biblioteke u osmanskome društvu i koji su faktori imali uticaj na profil knjiga u njima?

²⁰ Dušanka Bojanić, “Musale u balkanskom gradu”, *Islamska misao* XII/1990 (138), 39. Historičarka Bojanić navodi izvore za ove informacije dokumente OZHA, br. 15, 40, 61, 7, 28, 45, 29.

²¹ Muhamed Ždralović, op. cit., 30, bilješka 9.

²² Fol. 1a (و انا الفقير محمد القضى المفتش بحروسة بانا لوقه غفر عنه).

²³ Fol. 1b (لنتتفع بها طلبة العلوم الدينية من قطان بانا لوقه المحمية).

²⁴ Fol. 1b (بعد ما جعله متوليا لاقواف المعروفة و نصبه حافظا للكتب الموقوفة).

²⁵ Fol. 2a (و شرط ايضا ان لا يعطى كتابا داخل البلد الى احد الا برهن ثمين او كفيل ضمير).

²⁶ Fol. 2a (فان ضاع بسبب المسامحة فى الرهن او الكفيل او اعطائه خارج البلدة المذكورة يكمله المتولى). (الحفظ للكتب).

BIBLIOTEČKI PROFIL

U strukturiranju profila bibliotečkih fondova nesumnjivo glavni faktori su silabusi medresa, od mekteba (osnovne škole) do *sahn-i semâna* (visoke škole), kao i obrazovanje unutar tekija i tarikata. Conte de Marsigli, koji je boravio u Istanbulu 1679-1680, ovako opisuje školstvo u osmanskome društvu.

U svojim školama prvo stiču vjersko obrazovanje. Izučavajući akaid i druge nauke oni se uče ispravnome rasuđivanju. Oni koji žele napredovati stiču i viša znanja koja krase pamet i misao, uče da pišu prozu i poeziju. Zatim pišu svoju historiju ispravno i bez grešaka, pametno i inteligentno. Oni posebno pridaju veliku važnost logici i svim oblastima stare filozofije, te medicine.²⁷

U Fatihovo doba akademski nivo medresa određivao se prema plaći koja se davala muderisu koji je vodio medresu i prema glavnim udžbenicima koji su se koristili.²⁸

U kânûn-nâmi koja uređuje obrazovni proces stoji da su glavni ciljevi najprije znanje i mudrost, zatim vrline i vještine, tumačenje vjere i šerijata, te razumijevanje umijeća i sposobnosti kod ljudi. Sultan je smatrao svojom odgovornošću da obezbijedi obrazovanje kojemu će ovo biti ciljevi.²⁹

U toku sticanja obrazovanja učenik je čitao knjige iz oblasti, najprije, morfologije (sarf), sintakse (nahv) i logike (mantik), a najposlije iz hadisa i tefsira. Između prve tri i posljednje dvije nauke učile su se kultura govorenja (adab-i bahs), držanje govora (va'z), retorika (balagat), kelam, filozofija (hikmat), fikh, feraiz, akaid i usuli-i fikh. Nekim predmetima je posvećeno više pažnje, a nekima manje.³⁰

Što se tiče početnog obrazovanja u najnižem stepenu obrazovanja bili su predmeti iz matematike (*al-hisâb*), kosmografije (*hay'at*) i disputacije (*al-ğidâl*).³¹ Dakle, predmeti iz racionalnih disciplina su obuhvatali aritmetiku, geometriju, algebru i astronomiju, te klasičnu fiziku i to kao *matlah-iâlâ* (najviši stupanj) prije tefsira. Zabilježeno je da su se ovi

²⁷ L. F. Marsiglio, *Stato Militare dell'Imperio Ottomano* I, 39. Navedeno prema *Historija Osmanske države i civilizacije*, 805.

²⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, 11-12.

²⁹ E. İhsanoğlu, op. cit., 801.

³⁰ Isto.

³¹ Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, 1988, 88.

predmeti izučavali na času kelama kroz diskusiju o djelima kao što su *Šerh-i Mevakif* i *el-Maksud*.³²

Ono što nas zanima u vezi s obrazovanjem jesu udžbenici koji su se koristili tokom školovanja, a koji su neizostavno bili u sastavu kako velikih tako i manjih kolekcija knjiga.

Prva tri osnovna nivoa osmanskih medresa nominiraju se prema naslovima udžbenika koji su se predavali: glosa Džurdžanija³³ na Isfahanijev komentar³⁴ na djelo Nasiruddina Tusija *Tedžridul-Kelam*.³⁵ *Miftah*³⁶ je djelo o morfologiji i sintaksi arapskog jezika te retorici autora Sekkakija, na koji su komentare napisali Džurdžani i Taftazani³⁷. *Telviḥ*, komentar Taftazanija na djelo Sadruddina Buharija, *Tavzihul-tenkih*³⁸ koje je i samo komentar na njegovo djelo iz usuli fikha, *Tenkihul-usul*³⁹. Za ostale predmete u hâridž (vanjskim) medresama koristili su se sljedeći udžbenici: Džurdžanijeva stilistika *Šerh-i Miftah* i apologetika *Šerh-i Mevakif*,⁴⁰ iz islamskog prava Marginanijeva *Hidaja*⁴¹, a u dâhil (unutarnjim) medresama (plata od 50 akči dnevno), koje su podizale prinčeve, princeze, valije i druge ličnost s dvora, preporučeni su ovi udžbenici: Marginanijeva *Hidaja* za islamsko pravo, Taftazanijev *Telviḥ* za usuli fikh, te za najviši kurs, egzegeza Kur'ana prema Zamahšerijevom *Keššafu*.⁴² Izučavala se i logika prema Ebherijevoj *Isagodži*⁴³, Fennarijevom komentaru⁴⁴ na nju te komentaru na *Metali'*,⁴⁵ što je činilo okosnicu srednjeg obrazovanja.⁴⁶

Između srednjeg i visokog obrazovanja bile su *tetimme*, škole tipa dopunskog obrazovanja, s kojima se pristupalo najvišim obrazovnim centrima. Glavni predmeti bili su: logika (komentar na Kazvinijevu

³² E. İhsanoğlu, op. cit., 802.

³³ Sayyid Šarīf al-Ğurġānī (u. 816/1413-4).

³⁴ Šams al-Dīn Maḥmūd b. Abī al-Qāsīm al-Iṣfahānī (u. 746/1345-6).

³⁵ Nāšir al-Dīn al-Ṭūsī (u. 672/1273-1274), *Tagrīd al-Kalām*.

³⁶ Sirāġ al-Dīn Abū Yūsuf al-Sakkākī (u. 626/1228-9), *Al-Miftāḥ al-'ulūm*.

³⁷ Sa'd al-Dīn al-Taftāzānī (u. 791/1388-9).

³⁸ Šadr al-Dīn 'Ubaydullāh al-Buḥārī (u. 747/1346-7), *Tawḍīḥ šarḥ al-Tanqīḥ*.

³⁹ 'Abdullāh Šadr al-Šarī'ah b. Mas'ūd al-Maḥbūbī al-Ḥanafī (u. 747/1346), *Tanqīḥ al-uṣūl*.

⁴⁰ Al-Ğurġānī, Šarḥ al-Miftāḥ; Al-Ğurġānī, *Šarḥ al-Mawāqif* (li Īġī).

⁴¹ Burhān al-Dīn al-Marġīnānī (u. 593/1196-7), *Al-Hidāya*.

⁴² Maḥmūd Zamaḥšarī (u. 538/1144), *Al-Kaššāf*.

⁴³ Aṭīr al-Dīn al-Mufaḍḍal b. 'Umar b. al-Mufaḍḍal al-Abharī (u. 663/1266), *Īsaġūġī fī al-Manṭiq*.

⁴⁴ Šams al-Dīn Muḥammad b. Ḥamza al-Rūmī al-Fanārī, *Al-fawā'id al-fanāriyya*.

⁴⁵ Sirāġ al-Dīn al-Urmawī (u.682/1283), *Matāli' al-anwār*.

⁴⁶ O. Nakičević, op. cit., 87-90.

Šamsijju), retorika (komentar na Džurdžanijev *Miftah* i Taftazanijev *Muhtasar-i Mutavvel*), islamsko pravo (*Tevdih* i *Telvih*) i apologetika (komentar Taftazanijevog *Tedžrida* i *Telviha* te Isfahanijevog *Tawali'a*).⁴⁷

Obrazovanje na najvišem stupnju u univerzitetskim centrima *sahn-i semân* je obuhvatalo sljedeće predmete i udžbenike: fikh na osnovu *Hidaje*, usuli fikh na osnovu djela *Telvih* i Idžijevog komentara *Šerh-i Adud*,⁴⁸ tradicija na osnovu djela *Sahih-i Buhari*, tumačenje Kur'ana na osnovu *Keššafa* Zamahšerija i *Anvarul-tenzil* od Bejdavija.

Slično je bilo u gotovo svim medresama čija je dnevna plaća iznosila šezdeset akči: fikh na osnovu *Hidaje* i *Šerh-i Fera'iza*, kelam na osnovu komentara *Mevakifa*, hadis na osnovu *Sahih al-Buhari*, tefsir na osnovu *Keššafa*, usuli fikh na osnovu *Telviha*.⁴⁹

Dakle, da rezimiramo, obrazovanje na nižim razinama obuhvatalo je predmete iz oblasti morfologije i sintakse arapskog jezika, osnova perzijskog jezika, matematike, kosmografije, disputacije te logike. Srednja razine je obuhvatala predmete iz područja vještine diskusije, propovjedništva, poetike, spekulativne teologije, filozofije. Najviša razina obrazovanja, kao najzahtjevnija, obuhvatala je izučavanje iz oblasti egzegeze, tradicije, islamskog prava, teorije prava i dogmatike. Za sve predmete su se koristila kanonska djela, kao i komentari, superkomentari i glose na njih, čije smo naslove i autore naprijed naveli. Ova kanonska djela i njihove komentare svih vrsta, kao i izvode iz njih (*ta'liqāt*) nalazimo u svim bibliotekama, kako javnim tako i privatnim, od manjih do najbogatijih.

Ne zaboravimo, pored formalnog obrazovanja i onoga koje se sticalo unutar tekija. Osmanlije su od ranijih islamskih država naslijedile teki-je, koje su bile institucije specifičnog obrazovnog karaktera. U njima se sticalo vjersko-tesavufsko obrazovanje i primjenjivalo ono što se u medresama učilo. Nakon poduke iz šerijata, slijedila je poduka o usulima tarikata i za članove tarikata, kao i za pojedince u teorijskom i praktičnom tesavvufu. Pročelnici tekija redovno su poticali pripadnike tarikata na obrazovanje i čitanje.⁵⁰ Ova vrsta obrazovanja imala je velikog utjecaja na kulturni život naroda u Osmanskoj državi. Među su-

⁴⁷ Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999, 35.

⁴⁸ 'Aḍud al-Dīn 'Abd al-Raḥmān b. Aḥmad al-Īḡī (u. 756/1355), *Šarḥ al-'Aḍud* ('alā *Muḥtasar al-Muntahā al-uṣūlī li Ibn Ḥāḡib*).

⁴⁹ C. Baltaci, op.cit., 42.

⁵⁰ Usp. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*, Sarajevo, 2014, 22.

fijama s uspješnim djelovanjem u globalnom smislu na prvom mjestu je Mevlana Dželaludin Rumi,⁵¹ autor *Mesnevi*, zbog koje su mnogi učili perzijski jezik.⁵² Značajan je bio i uticaj autora s perzijskog govornog područja kao što je Sadi, Hafiz, Attar, Nizami i Džami. Djela i ideje ovih autora bili su dio obaveznog programa obrazovanja, kao i obrazovanja u tekijama.

Naravno, dobro i potpuno obrazovanje je podrazumijevalo pored arapskog i perzijskog jezika, upućenost u književnost i tesavvuf. Stoga su gramatike za učenje jezika i rječnici bili obavezni dio kolekcija, i privatnih i javnih. Sva spomenuta djela, koja su služila kao udžbenici mogu se naći u većim i manjim bibliotekama.

Ono što pobuđuje pažnju u biblioteci Mevla Husamuddina, odnosno u ovoj banjalučkoj vakufnami iz XVII stoljeća, jeste bibliotečki profil koji smo uporedili s propisanom udžbeničkom literaturom, kao i s dva druga dokumenta: vakufnama iz XVIII stoljeća (zul-hidže 1165/1751) hadži Sejjida Mustafe-efendije, sina Hadži-efendije, koja se čuva u Berlinu (Staatsbibliothek zu Berlin, Hs.or.13525),⁵³ i silabus carskih medresa (sahn-i semân), propisan fermanom Sulejmana Kânûnija I iz 973/1565. godine.⁵⁴ Ovo upoređivanje imalo je za cilj da se provjeri kakav je 'bibliotečki profil', odnosno važeći kanon znanstvenih krugova u različitim vremenskim periodima, tačnije stoljećima i različitim kulturnim centrima i koliko je širok raspon relevantnih obrazovnih disciplina i žanrova.

U Husamuddinovoj kolekciji nalazimo sljedeće knjige: dva *Časna Mushafa*; iz oblasti egzegeze jedan svezak Zamahšerijevog *Keššafa*, jedan svezak Ebu Suudovog⁵⁵ *tefsira*, Šejhzadeova glosa⁵⁶ na Bejdavi-

⁵¹ E. İhsanoğlu, op.cit., 810.

⁵² U Mostaru je Derviš-paša zarad *Mesnevi* utemeljio katedru za njeno tumačenje i uvakufio sveske *Mesnevi* i njene komentare, što je podstaklo i ljubav i poštovanje prema tom djelu i prema perzijskom jeziku. Vidi Sabaheta Gačanin, "Katedra Mesnevi Derviš-paše Bajezidagića u Mostaru", *Život, djelo i vrijeme Derviš-paše Bajezidagića*, Mostar, 2005, 117-120.

⁵³ Hassan Ansari – Sabine Schmidtke, "Bibliographical Practices in Islamic Societies", *Intellectual History of the Islamic World* 4 (2016), 102–151.

⁵⁴ Top Kapi Sarayi E /2803/1.

⁵⁵ Abū Su'ūd b. Muḥammad b. Muṣṭafā al-Imād Hoġa Čalabī (u. 1574).

⁵⁶ Muḥammad b. Šayḥ Mušliḥuddīn Muṣṭafā Šayḥ-zāde (u. 950/1543), *Hāšiya 'alā šarḥ li al-Baydāwī*.

jev komentar;⁵⁷ iz oblasti kira'eta *Al-Šatibiyya*⁵⁸ i *Mabsut fi qira'a al-sab'a*,⁵⁹ iz hadisa Saganijeva zbirka *Mešarikul-envar*⁶⁰ i *Kitabul-erbein* Ebu Nasra; brojni su kodeksi iz oblasti teorije prava: Mahbubijeva *el-Vikaja*,⁶¹ Nesefijev *el-Kenz*,⁶² Gaznevijeva *Mukaddima*,⁶³ Habazijev *Mugni fi usulil-fikh*,⁶⁴ Ebu Lejsova *Mukaddima*,⁶⁵ Sedžavendijev *Fera'iz*,⁶⁶ Kašgarijev *Mun'jetul-musalli*,⁶⁷ Risala Husrevijja,⁶⁸ Ibn Melikov *Šarh-i Menar*,⁶⁹ Mahbubijev *Tevdih*,⁷⁰ Mevla Tadžuddina *Džem'ul-Dževami'*,⁷¹ iz oblasti apologetike Ebu Hanifin *El-fikhul-ekberni Vasijja*;⁷² iz filozofije komentar na Kazvinijevo djelo *Hikmetul-ajnil-kavaid*;⁷³ iz oblasti misticizma Šejha Šazilija *Hizbul-bahr*,⁷⁴ Suhraverdijev *Kitabul-erbein*,⁷⁵ *Varidat*, Hemedanijeva *Risale-i Zikrija*,⁷⁶ Risala Hawadže Muhammeda

⁵⁷ Nāširal-Dīn 'Abdullāh b. 'Umar al-Baydāwī al-Širāzī (u. 685/1286), *Anwār al-tanzīl wa asrār al-ta'wīl*.

⁵⁸ Abū al-Qāsim b. Firrūh al-Šātībī (u. 590/1194), *Ibrāz al-ma'ānī min ħirz al-amānī fī qirā'āt al-sab'*.

⁵⁹ Šarīf Muḥammad b. Maḥmūd al-Samarqandī (u. 922/1584), *Mabsūt fī qirā'āt sab' wa al-maḍbūt*.

⁶⁰ Ḥasan b. Muḥammad al-Šaḡānī (u. 650/1252), *Mašāriq al-Anwār al-nabawiyye min šihāh al-aḥbār al-Muštafāwiyya*.

⁶¹ Maḥmūd b. 'Ubaydullāh b. Ibrahim al-Maḥbūbī (u. 673/1274), *Wiqāya al-riwāya fī masā'il al-hidāya*.

⁶² Ḥāfiẓal-Dīn 'Abdullāh b. Aḥmad b. Maḥmūd al-Nasafī (u. 710/1310), *Kanz al-daqa'iq*.

⁶³ Aḥmad b. Muḥammad b. Maḥmūd b. Sa'īd al-Ġaznawī (u. 593/1197), *Al-Muqaddima al-ġaznawiyya*.

⁶⁴ Ġalālal-Dīn 'Umar b. Muḥammad al-Ḥabāzī (u. 691/1438), *Al-Muġnī fī uṣul al-dīn*.

⁶⁵ Abū Layṭ Naṣr b. Muḥammad as-Samarqandī (u. 383/993), *Muqaddima Abu al-Layṭ fī al-ṣalā*.

⁶⁶ Sirāġal-Dīn Muḥammad al-Saġāwandī (u. 1411), *Kitāb al-Farā'id al-sirāġiyya*.

⁶⁷ Muḥammad b. Muḥammad b. 'Alī al-Kāšġarī (u. 705/1305), *Munya al-muṣallī wa ġunya al-mubtadī*.

⁶⁸ Munla Ḥusraw Muḥammad b. Farāmūz b. 'Ali al-Rūmi (u. 885/1480), *Al-Risāla al-ḥusrawiyya fī al-walā'*.

⁶⁹ 'Abd al-Laṭīf b. 'Abd al-'Azīz b. al-Malak (u. 801/1399?), *Šarḥ Manār al-anwār*.

⁷⁰ 'Ubaydullāh b. Mas'ūd al-Maḥbūbī (u. 747/1347), *Šarḥ Tawḍīḥ li matn al-Taṇqīḥ*.

⁷¹ Tāġuddīn 'Abd al-Waḥḥāb b. 'Alī b. Al-Subkī (u. 771), *Ġam' al-ġawāmi' fī 'ilm uṣūl al-fiqh*.

⁷² Nu'mān b. Ṭābit, Abu Ḥanīfa (u. 150/767), *Al-Fiqh al-akbar i Al-Waṣiyya*.

⁷³ Nepoznat komentator *Šarḥ ḥikma al-'ayn al-qawā'id* autor osnovnog djela je 'Alī b. 'Umar b. Muḥammad al-Qazwīnī (u. 675/1276).

⁷⁴ Šayḥ Abū al-Ḥasan a-Šādīlī (u. 656/1258), *Hizb al-baḥr*.

⁷⁵ Šayḥ Šihābuddīn Yaḥyā al-Suhrawardī (u. 1191), *Kitab al-arba'in*.

⁷⁶ Mīr Sayyid 'Alī Hamadānī (u. 1384), *Risāla ḍikriyya*.

Parse⁷⁷ i još nekoliko risala; iz oblasti dogmatike Kestelijeva *Hašija na komentar akaida*;⁷⁸ iz oblasti logike Ebherova *Isagodži*,⁷⁹ Katijev komentar na nju⁸⁰ i dva komentara na njenu Dibadžu, Kutbuddinov⁸¹ komentar na djelo *Metali 'ul-envar*,⁸² *Zubdetul-esrar* od el-Husejnija,⁸³ Nedžmuddinova *Šemsijja*;⁸⁴ iz oblasti arapske stilistike Taftazanijev *Mutavvel*,⁸⁵ Kazvinijev *Telhis*,⁸⁶ *Muhtesar-i Telhis*, *Muhtesarul-meani* (kompendij *Telhisa*), Sekakijev *Miftahul-ulum*;⁸⁷ iz oblasti arapske gramatike Mutarrizijev *Misbah*⁸⁸ s komentarom njegova uvoda⁸⁹, Džurdžanijev *Avamil*,⁹⁰ Ibn Hadžibova *Šafija* i *Kafija*,⁹¹ Mula Džamijev *Šerh-i Kafija*, *Šafija* sa Čaraperdijevim⁹² komentarom, Zamahšerijev *Unmuzedž*⁹³ s komentarom, Ibn Hišamov *Kava 'idul-i 'rab*,⁹⁴ Zendžanijev *Izzi*⁹⁵ s komentarom, *Matlub*;⁹⁶ iz oblasti medicine tri djela – *Haka 'iku esrari*

⁷⁷ Hawāge Muḥammad b. Muḥammad Pārsā (u. 822), *Risāla Qudsiyya*.

⁷⁸ Mušlih al-Dīn Muštafā b. Muḥammad Kastalī (u. 901/1496), *Hāšiya 'alā hāšiya al-'aqā'id al-'adūdiyya* (vjerovatno).

⁷⁹ Aṭṭāl-Dīnāl-Mufaḍḍal b. 'Umar b. al-Mufaḍḍal al-Abharī (u. 663/1266), *Īsaḡūgi fī al-Manṭiq*.

⁸⁰ Ḥusāmal-Dīn Ḥasan al-Kātī (u. 760/1359), *Šarḥ Īsaḡūgi fī al-Manṭiq*.

⁸¹ Qutbal-Dīn al-Razī al-Taḥṭānī (u. 776/1365).

⁸² Sirāḡ al-Dīn al-Urmawī (u. 1283), *Matāli 'al-anwār*.

⁸³ Muḥammad b. Šarīf al-Husaynī, *Zubda al-asrār*.

⁸⁴ Naḡmal-Dīn 'Alī b. 'Umar al-Kātībī al-Qazwīnī (u. 675/1277), *Al-Šamsiyya fī al-qawā'id al-manṭiqiyya*.

⁸⁵ Mas'ūd b. 'Umar b. 'Abdullāh al-Taftāzānī (u. 791/1389), *Al-Muṭawwal* (komentar na Kazvinijev *Telhis*).

⁸⁶ Muḥammad b. 'Abdurrahmān al-Qazwīnī (u. 739/1338), *Talḥiṣ al-Miftāh fī al-ma'ānī wa al-bayān*.

⁸⁷ Yūsuf b. Abū Bakr b. Muḥammad al-Sakākī al-Ḥawārizmī (u. 626/1229), *Miftah al-'ulūm fī al-ma'ānī*.

⁸⁸ Abū al-Faṭḥ Nāšir b. Abū al-Sayyid al-Muṭarrizī al-Ḥawārizmī (u. 610/1213), *Miṣbāḥ fī al-naḥw*.

⁸⁹ Sayyid 'Alī-zāde, *Šarḥ dībāḡa al-Miṣbāḥ*.

⁹⁰ Abū Bakr 'Abd al-Qāhir b. 'Abdurrahmān al-Ġurḡānī (u. 471/1078), *Al-'Awāmil al-mi'a*.

⁹¹ 'Uṭmān b. 'Umar b. Abī Bakr b. Yūnus al-Kurdī Ibn al-Hāḡib (u. 646/1249), *Al-Šāfiya* i *Al-Kāfiya fī al-naḥw*.

⁹² Faḥral-Dīn Aḥmad b. Ḥasan Čārāpardī (u. 746/1346), *Šarḥ al-Šāfiya*.

⁹³ Ġarullāh Abū al-Qāsim al-Zamaḡašarī (u. 538/1144), *Al-Unmūdaḡ fī al-naḥw*.

⁹⁴ Abū Muḥammad 'Abdullāh b. Yūsuf, Ibn Hišām (u. 761/1360), *Al-I'rāb 'an qawā'id al-i'rāb*.

⁹⁵ 'Izzal-Dīn Abū al-Faḍā'il b. Ibrāhīm al-Zinḡānī (u. 655/1275), *Tašrīf al-'Izzī*.

⁹⁶ *Maṭlūb šarḥi al-Maqsūd fī al-tašrīf*, djelo o morfologiji arapskog jezika. Neidentificirani autori i osnovnog djela i komentara. Za *al-Maqsūd* postoje pretpostavke da je autor Ebu Hanifa

tibb, Ibn Sinaova *Ilm-i ruja*,⁹⁷ *Min kitabi Džalinos fi tešrihil-izami* dva manja djela; iz oblasti arapske književnosti poznate kaside—Ibn Faridova *Kasida ja'ijja*,⁹⁸ *Kasida Munferidža*,⁹⁹ kaside s komentarima *Kasida Zejnil-abidin*,¹⁰⁰ *BanetuSuad*,¹⁰¹ *Kasidetul-Burda*,¹⁰² *Kasida Tantaranijja*,¹⁰³ iz oblasti perzijske književnosti Džamijev *Beharistan*, *Sebhatul-esrar* i *Tuhfetul-ahrar*, Sadijev *Gulistan*, *Mevlud* na perzijskom; rječnici na arapskom¹⁰⁴ i perzijskom;¹⁰⁵ moralno-didaktička djela *Ejjuhel-Veled*,¹⁰⁶ Kastamunijev¹⁰⁷ komentar na Zernudžijev *Ta'limil-mute'allim*,¹⁰⁸ kao i izvjestan broj komentara i manjih risala.

U spomenutoj *Vakufnami* hadži Sejjida Mustafa-efendije bibliotečki profil je složen prema ubičajenom kulturološkom redoslijedu disciplina, kao i u Husamuddinovoj *Vakufnami*. Na samom početku su djela koja pripadaju egzegezi – Bejdavijev tefsir *Anwār al-tanzīl wa-asrār al-tāwīl*, *Hāšiya Šayhzāda 'alā Tafsi'r al-Qāḍī al-Bayḍāwī*, *Hāšiya al-'Išām 'alā Tafsi'r ġuz' al-Nabā li al-Bayḍāwī*; djela iz životopisa Poslanika; djela iz oblasti hanefijskog fikha (*Šadr al-šarī'a*, *Wiqāya al-riwāya fi masā'il al-Hidāya*, *Multaqā al-abḥur fi al-furū'*, *Tuḥfa al-mulūkwa al-Munya* i još drugih šest djela); djela o načinima čitanja Kur'ana (*Šarḥ Šāṭibī li Sayyid 'Abdullāh*, *Šarḥ al-Ġazarībi al-turkiyya*). Kolekcija sadrži veliki broj djela o gramatici i filologiji (*al-Fawā'id al-wāfiya bihall muškilāt al-Kāfiya*, *al-Mu'āfiyya šarḥ al-Kāfiya*, *Qawā'id al-i'rāb*, *Šarḥ Qawā'id al-i'rāb*, *Izhār al-asrār fi al-naḥw*, *Šarḥ 'Izzī li Sa'd al-Dīn*, *Šarḥ Misbāh Iftitāh*, *Ḍaw' al-miṣbāh fi šarḥ al-Miṣbāh* i još drugih deset djela); o logici (*al-Šamsiyya fi al-qawā'id al-mantiqiyya*, *al-Tašawwurāt wa al-tašdīqāt*, *Hāšiyat al-Tašawwurāt wa al-tašdīqāt*, *al-Fawā'id Fanāriyya li al-Sayyid al-Šarīf*, *Taqyīdāt 'alā matn Isaguġī* i još dva manje poznata djela); nekoliko djela iz oblasti dogmatike

⁹⁷ Abū 'Alī Ibn Sīnā (u. 1037), *Kitāb ta'bīr al-rūya*.

⁹⁸ Abū Ḥafṣ 'Umar b. 'Alī b. al-Fāriḍ (u. 632/1235), *Al-Qašīda al-yā'iyya*.

⁹⁹ Ibn al-Naḥwī, Yūsuf b. Muḥammad al-Tawzarī (u. 505/1111), *Al-Qašīda al-munfariġa*.

¹⁰⁰ Zayn al-'Ābidīn, 'Alī b. al-Ḥusayn b. 'Alī b. Abū Ṭalīb (u. 713), *Munāġāt Zayn al-'Ābidīn*.

¹⁰¹ Ka'b b. Zuhayr (u. 10/631), *Qašīda Bānat Su'ād*.

¹⁰² Abū 'Abdullāh Muḥammad b. Sa'id al-Būšīrī (u. 695/1296), *Qašīda al-Burda*.

¹⁰³ Aḥmad b. 'Abdurrāzāq al-Ṭanṭarānī (u. poslije 485/1092), *Al-Qašīda al-Ṭanṭarāniyya*.

¹⁰⁴ Muḥammad b. Abī Bakr al-Rāzī al-Ḥanafī (u. 666/1268), *Muḥtār al-šihāḥ*.

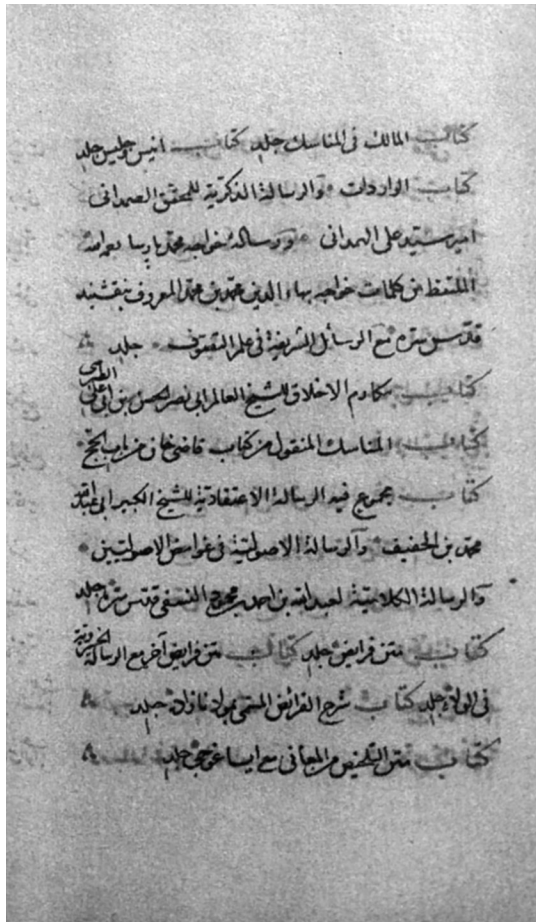
¹⁰⁵ Hindūšāh Naḥġawānī (u. 730/1329), *Al-Šihāḥ al-aġamiyya*.

¹⁰⁶ Abū Ḥāmid Muḥammad at-Ṭūsī al-Ġazzālī (505/1111), *Ayyuhā al-walad*.

¹⁰⁷ Muṣṭafā b. Mahmad Qastāmūnī (u. 978/1570).

¹⁰⁸ Burhānal-Dīn al-Zarnūġī (u. 602/1223), *Ta'līm al-muta'allim tarīq al-ta'allum*.

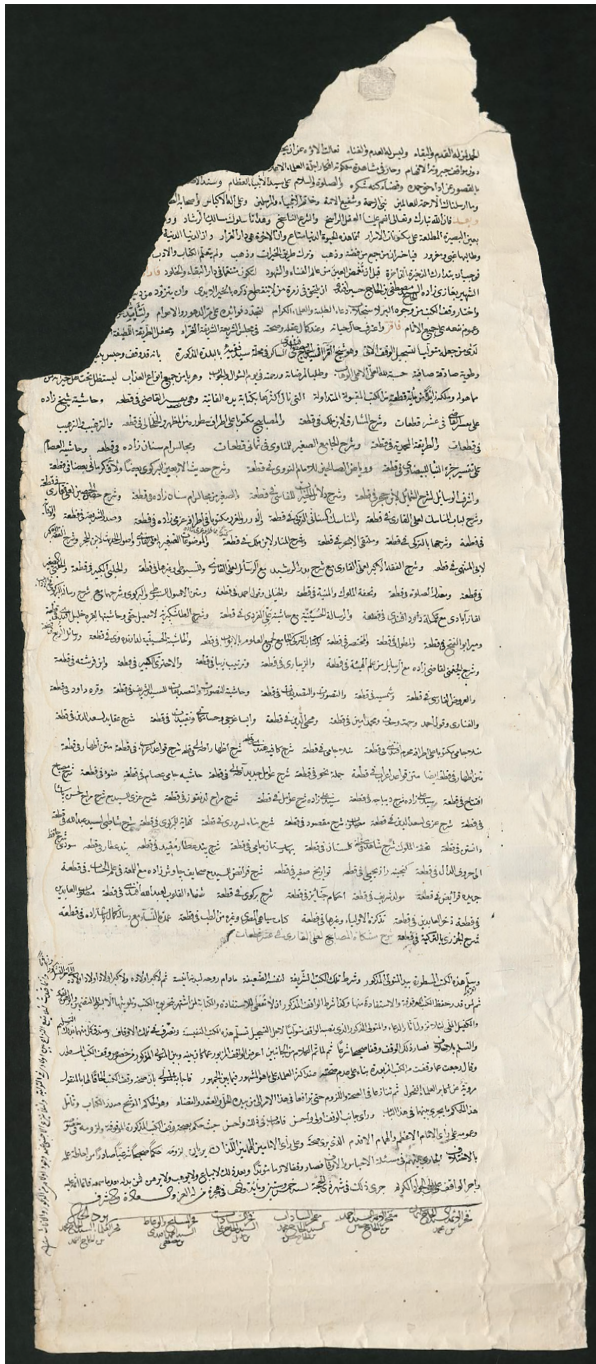
(*Šarḥ al-Fiḥ al-akbar li Abī al-Muntahā*, *Šarḥ al-Fiḥ al-akbar li 'Alī al-Qārī*); iz tradicije, malobrojna su i manje poznata (*Mabāriq al-azhār fī šarḥ Mašāriq al-anwār li Ibn Malak*, *Mašābīḥ al-sunna*, *al-Taḡrīb wa al-tarḥīb fī al-ḥadīṭ*, *Šarḥ al-Ġāmi' al-šaḡīr li al-Munāwī* i još pet manjih djela). I ova kolekcija sadrži perzijske književne klasike (*Gulistān-i Sa'dī*, *Bahāristān*, *Šarḥ-i Pandname-yi 'Aṭṭār*, *Pandname-yi 'Aṭṭār*, *Sūdī Šarḥ-i Ḥāfīz*). Obavezan dio kolekcije su rječnici, arapsko-osmanski turski, kao i perzijsko-osmanski turski. Većina djela je na arapskom jeziku. Od osmanskih autora najčešće se pojavljuju Ibn Melek¹⁰⁹ (četiri djela) i Birgivi¹¹⁰ (devet djela).

Vakufnama Husamuddina Bošnjaka iz 1630. godine (L. 4b)
Gazi Husrev-begova biblioteka, V. 420

¹⁰⁹ Abd al-Laṭīf b. 'Abd al-'Azīz b. Amīn al-Dīn b. Malakšāh b. Firište (u. poslije 824/1421).

¹¹⁰ Muḥyī al-Dīn Muḥammad b. Pīr 'Alī al-Birkawī (Birgiwī/Birgilī) (u. 981/1573).

Vakufnama hadži Seyyida Muštafe-fendije, zul-hidže 1165/1751. godine
Staatsbibliothek zu Berlin, Hs.or.13525

Silabus carskih medresa (medâris-i hâqâniye), propisan fermanom Sulejmana Kanunija I iz 973/1565. godine¹¹¹, insistirao je na vrlo zahtjevnom programu koji je uključivao dvanaest djela iz tefsira¹¹², dvanaest djela iz hadisa¹¹³, pet djela iz usuli fikha – jurisprudencije¹¹⁴, sedam djela iz fikha¹¹⁵ te tri arapska leksikona¹¹⁶. U ovom programu nema literature iz pripremnih predmeta (logika, gramatika, stilistika), kao ni literature koja je pripadala razini srednjeg obrazovanja (dogmatika). Ovaj program ukazuje na rigorozan studij koji obezbjeđuje vrhunsko obrazovanje iz oblasti egzegeze, tradicije i hanefijskog fikha.¹¹⁷ Središnje mjesto u egzegezi Kur’ana pripada Zamahšerijevom *Keššafu*, koji favorizuje jezičko-stilističko tumačenje (al-tafsîr al-balâgî). S obzirom da je Zamahšeri bio mutezilija (racionalista), ulema je smatrala da je *Keššaf* po lingvističkoj i teorijskoj ekspoziciji briljantan, bez naglašenog upuštanja u dogmatska i doktrinarna pitanja. Međutim, autori komentara na *Keššaf* kao Kutbuddin Širazi (u. 1311), Saduddin Taftazani (u. 1389), Fahrudin Čarapardi (u. 1346) i Šerefuddin Tibi (u. 1342) korigirali su neke njegove interpretacije, tumačeći ih vlastitim metodama. Nasiruddin Bejdavi¹¹⁸ u svom komentaru Zamahšerijevog tefsira neka je mjesta u

¹¹¹ Top Kapı Sarayı E /2803/1.

¹¹² Al-Zamahšarî, *Kaššaf* i komentari na njega od autora Qutbal-Dîna, al-Taftâzânija, al-Čarâpardija, al-Baydâwija; Tîbija i Mevlânâ Hamze. Tu su i sljedeći tefsiri: al-Suyûtî, *Al-Durr al-mantûr*; al-Qurtubî, *Al-Ġâmi‘*; al-Nasafî, *Al-Taysîr*; Qâšanî, *Ta’wilât al-Qur’ân*; al-Işfahânî, *Anwâr al-Haqâ’iq*.

¹¹³ Al-Buĥarî, *Ġâmi‘ al-sahîh*; Kirmânî, *Al-Kawâkib*; al-‘Aynî, *‘Umda al-qâri‘*; Ibn Haġar, *Fath al-bârî*; al-Baġawî, *Mašâbih al-sunne* i komentari na njega – Zayn al-‘Arab, *Šarh Mašâbih*; al-Zaydânî, *Al-Mafâtîh*; al-Saĥûmî, *Manhal*; al-Tîbî, *Al-Kâšif*; al-Ġazarî al-Šâfi‘, *Ġâmi‘ al-uşûl*; Muslim, *Šahîh Muslim* i komentar na njega al-Nawawî, *Minhâġ*.

¹¹⁴ Al-Marġinânî, *al-Hidâya fî al-furû‘* i komentari na njega al-Şignâqî, *Al-Nihâya*; al-Itqânî, *Ġâya al-bayân*; al-Bâbartî, *Al-Inâya fî šarh al-Hidâya*; Šadr al-Šarî‘a, *Tawdîh fî hall ġawâmiġ al-Tanqîh*; al-Taftazânî, *Al-Talvîh fî kašfi Haqâ’iqi al-Tanqîh*; Hasan Čalabî, *Hâšiya ‘alâ al-Tabwîh šarh al-Tanqîh*; al-Pazdawî, *al-Uşûl*; ‘Alâ’ al-Dîn ‘Abd al-‘Azîz al-Buĥarî, *Kašf al-asrâr*.

¹¹⁵ Al-Zayla‘î, *Tabyîn al-haqâ’iq*; Qâdiĥân, *Fatâwâ Qâdiĥâniyya*; Iftiĥâr al-Dîn Tâhir, *Hulâša al-fatâwâ*;

¹¹⁶ Al-Firûzâbâdî, *Al-Qâmûs*; al-Farâbî, *al-Saĥîh fî al-luġa*; Nûrullâh al-Ĥalabî, *Tagġ al-asma’ fî al-luġa*.

¹¹⁷ Vid. Shahab, Filipović, op. cit., 196-206.

¹¹⁸ ‘Abdullâh Abû al-Ĥayr Nâširuddîn al-Baydâwî al-Šîrâzî (u. 685/1286), svestranog obrazovanja (‘allâma), kadija i učenjak: hadis, tefsir, usuli fikh, ilmul-kelam, gramatika arapskog jezika (maternji perzijski jezik); u fikhu šafijskoga mezheba, u akaidu eš’arija. Njegov tefsir *Anwâr al-tanzîl wa asrâr al-ta’wîl* (Svjetla

tumačenju, koja se tiču *aqide*, interpretirao u duhu eš'arijske škole, što je uslovalo da je od XII do XVIII stoljeća Bejdavijev tefsir prisutan u obrazovanju i čitanju. Njegovi komentari na Keššaf, katkada nedovoljno eksplicitni, a katkada suprotni Zemahšerijevom tumačenju, bili su u funkciji da studentima, kao budućim tumačima *Teksta*, olakšavaju razumijevanje i pokazu dijalektiku disputacije u egzegezi.

U pogledu tefsira u ovom vrhunskom programu obrazovanja koristila su se djela autora, koji su pripadali različitim mezhebima (hanefijski, malikijski i šafijski) i akidama, međutim što se tiče prava, djela su se bazirala na hanefijskoj školi i pravnici su školovani po hanefijskom mezhebu.

Moramo istaknuti još jednu činjenicu. U program je bio uključen i Kašanijev tefsir¹¹⁹ s tesavufskom hermeneutikom. Kašani je bio sljedbenik Ibn Arebijeve misli, što ukazuje na to da je njegovo uvrštavanje u obavezni program carskih medresa u XVI stoljeću ovjeravalo oficijelni stav uleme spram učenja Ibn Arebija, bez obzira na raznolike recepcije Ibn Arebija, da je on u osmanskome društvu bio intelektualna tradicija islama. Iz ovog je sasvim jasno da je sistemom obrazovanja podsticao razvoj teorijskog tesavvufa što je u intelektualnom smislu, imajući u vidu i teorijsko i praktično obrazovanja kroz tekije i tarikate, stvaralo jednu vrlo kompleksnu predispoziciju za obrazovanje unutar osmanskog društva. Bibliotečki profili najbolje reflektuju intelektualne i kulturne resurse, kako u središtu tako i u regionalnim većim ili manjim centrima.

Pregledom programa carskih medresa i drugih škola i biblioteka može se pronaći odgovor o stvaranju zvaničnog identiteta osmanskog islama kao i o historijskom razvoju islamske znanosti i njenih disciplina.

Na sva tri spiska nalazimo većinu djela na arapskom, a izvjestan dio na turskom i perzijskom jeziku, gdje, očigledno, jezičke granice nisu bile bedemi znanju. Što se tiče fundamentalnih islamskih disciplina, u oblasti tefsira (egzegeze), istaknuto mjesto pripada el-Bejdavijevom tefsiru¹²⁰ kao i drugim komentarima Zemahšerijevog *Keššafa*; u oblasti usuli fikha (jurisprudencije) i fikha djela su pripadala autorima koji su

---

Objave i tajne njena tumačenja) obimom je srednje veličine i pripada kategoriji racionalne egzegeze, odlikuje se konciznim i jasnim stilom. U tefsiru se oslanja na Zemahšerijevo i Razijevo tumačenje, ali često iznosi i argumentira vlastite stavove. Njegovo se djelo ubraja u vrlo cijenjene tefsire.

¹¹⁹ Kamāl al-Dīn 'Abd al-Razzāq al-Qāšānī al-Samarqandī (u. 730/1329), *Ta'wīlāt al-Qur'ān*. Ovaj tefsir se pogrešno često pripisuje Ibn Arebiju, čiji je on bio učenik.

¹²⁰ Qādī al-Baydāwī je autor tefsira *Anwār al-tanzīl wa asrār al-ta'wīl* koji je u suštini kondenzovano izdanje Zemahšerijevog *Keššafa*, u kojem je tražio način da se u

tumačili po hanefijskom mezhebu maturidijskog pravca.¹²¹ I djela iz oblasti hadisa i apologetike pripadaju hanefijsko-maturidijskoj školi. Tu su i djela iz gramatike, sintakse, logike, djela iz tesavvufa, obredoslovlja, rječnici na arapskom, turskom i perzijskom; iz oblasti književnosti najčešće su poeme koje pripadaju islamskim klasicima te mevludi i najpoznatiji književni perzijski klasici: Rumi, Attar, Sadi, Hafiz, Nizami i Džami.

Djela su različitog obima, od veoma poznatih do manje poznatih. Sva djela iz ovih kolekcija su pažljivo birana s ciljem da služe jednom cjelovitom obrazovanju u različitim islamskim i egzaktnim znanstvenim disciplinama, kao i u teorijskom tesavufskom nauku.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA O INTELEKTUALNOM KANONU KAO PROFILU BIBLIOTEČKOG FONDA

Biblioteke, bilo javne i vakufske ili privatne ne svjedoče toliko o programu obrazovnih ustanova, koliko o kanonu koji odražava primarne intelektualne reference i temelje za nova istraživanja učenjaka, intelektualaca, studenata i drugih ljubitelja knjige. Može se desiti da vlasnici kolekcija nisu imali sve knjige koje su pročitali ili nisu pročitali sve knjige koje su imali, ali bibliotečki sadržaj je pripadao onoj literaturi koja se čitala, prepisivala, koristila za predavanje, istraživanje i uživanje.¹²²

Važeći kanon je podrazumijevao da su osnovni tekstovi iz islamskih disciplina utvrđeni, budući da su jednako važili kako onda kada su nastali, tako i u razvoju osmanskog društva. Međutim, taj utvrđeni kanon je imao svoju dinamiku koja je razvijala i pomicala nauku kroz muhtesare (kompendije) koji su se recipirali u skladu s vremenom. Svakako su dinamizaciji kanona doprinosili i komentari i superkomentari kanonskih djela koja su postala načelni prototekstovi, kao i risale (poslanice) koje osvjetljavaju i tumače pojedinačna pitanja.

---

tadašnjem vremenu i prilikama prilagode sadržaji koji su problematični u vezi sa Zemahšerijevom mutezilijskom teologijom.

¹²¹ Osmanlije su bile privrženi hanefijskom fikhu i maturidijskoj akidi zbog njihove racionalnosti. Vid. Wilferd Madlung, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos*, Coimbra-Lisboa 1968, Leiden 1971, 109–168.

¹²² Ahmed El-Shamsy, "Islamic Book Culture through the Lens of Two Private Libraries, 1850–1940", *Intellectual History of the Islamicate World* 4 (2016), 63.

Neposrednu vezu što se tiče kulturnog kanona u Banjoj Luci, vidimo u uticaju Ferhad-pašinog obrazovanja, za koje pretpostavljamo da je stekao u Enderunu i, nesumnjivo, da je kao dvorjanin usvojio kulturni kanon kojem je kao sandžak-beg pomogao da zaživi kroz razvoj Banja Luke kao regionalnog centra Carstva. U tom smislu i ljudi iz svite, kao i visokoobrazovani ljudi u prijestolnici koji su živjeli i djelovali u Banjoj Luci djelovali su u skladu s kanonom. Banja Luka je bila grad kojem je Ferhad-paša svojim vakufom obezbijedio sve uvjete da se razvije u snažan kulturni centar. Svojim vakufom je ostavio značajna novčana sredstva, te izvore prihoda za njegovo održavanje, čime je utemeljio mrežu islamskih institucija na višem nivou kao što su džamija, mesdžidi, razni privredni i infrastrukturni objekti i drugo. Ferhat-paša je aktivno učestvovao i u kulturnom jačanju grada. Poznato je da je i sam bio ljubitelj knjige. Do 1630. godine, malo više od četrdeset godina nakon osnivanja Ferhad-pašinih vakufa, te institucije su dugoročno kreirale poticajnu kulturnu klimu u kojoj su brojni vakifi zavještavali biblioteke za učenjake, intelektualce, studente i ljubitelje knjige. Među njima su nama dvije poznate biblioteke: biblioteka Muslihuddina Kninjanina, čija je vakufnama izgubljena i biblioteka kadije Mevla Husamuddina Bošnjaka.

Analizom kolekcija jasno je da literatura s ovih spiskova, koja je samo reprezent ogromnog broja knjiga diljem Osmanskog carstva, bila pod uticajem silabusa istanbulskih medresa za koje je sultan izdao ferman, koje su bile osnov za napredno i visoko obrazovanje, kao i za tesavufsko usmjerenje.

Iz uvida u sadržaj Husamuddinove biblioteke vidimo da je on usklađen s potrebama jednog cjelovitog obrazovanja, koje uključuje djela od pripremnih jezičkih predmeta pa sve do tefsira i tesavvufa. Dakle, sve knjige su bile na raspolaganju ljubiteljima slova i nauke. Pretpostavljamo da su slične knjige bile sadržajem i Muslihuddinove biblioteke, vjerovatno prilagođene programu i potrebama Atik medrese (niže ili srednje medrese, plata od 20-30 akči).¹²³ U svakom slučaju one su bile osnov cjelovitog obrazovanja koje je omogućavalo da se stvori zdrava poticajna kulturna klima u kojoj su ljudi mogli razvijati progresivnu i stabilnu klimu za izgrađivanje u svim ostalim društvenim odnosima.

Primjer sadržaja ovih biblioteka ilustrira nam duhovni profil hanefijskog maturidijskog islama, koji su donijeli Osmanlije i koji je ostao na ovom prostoru do naših dana. Kako su knjige glavni prenosilac

¹²³ I. Kasumović, op. cit., 205-208.

kulturnog pamćenja tako se i u Bosni primila i razvijala jedna zdrava konstitutivna i interpretativna tradicija islama, koja je i pravno i akaidski ostala zdrava ne udaljavajući se od matrice koju kreiraju primarni izvori: Kur'an i tradicija.

THE ENDOWMENT OF FERHAD PASHA SOKOLOVIĆ AS AN IMPULSE OF THE CULTURAL AND INTELLECTUAL RESOURCES OF BANJA LUKA: THE FIRST PUBLIC LIBRARY

Abstract

This paper examines the relationship between the establishment of libraries in Banja Luka and the urban Islamic culture of the city, which started a new chapter in its development with the appointment of Ferhad Pasha's endowment in 1578. It is undisputed that this endowment transformed Banja Luka into a city. This was accompanied by the relocation of the seat of the administrator of Bosnia from Sarajevo to Banja Luka. This established the first Islamic urban agglomeration. The appearance of a public library can only be explained as a response to the needs of an urban community, whose intellectual development followed its urban and economic rise as a regional centre. Banja Luka was a town provided by Ferhad Pasha's endowment with all the preconditions for developing into a strong cultural centre. This endowment included a considerable amount of money, as well as sources of revenue, which established a network of Islamic institutions of upper level, such as a mosque, *masjids*, different commercial and infrastructural facilities, and so on. Ferhad Pasha was also actively involved in the cultural development of the city. He was himself an avid reader. By 1630, slightly more than 40 years following the establishment of Ferhad Pasha's versatile endowment, these institutions created a lasting, supportive cultural climate, where numerous endowers left book collections to be used by scholars, intellectuals, students and booklovers. The most notable ones include the collection endowed by *qadi* Muslihuddin Kninjanin, whose *waqfnama* was lost, and the collection endowed by Mevla Husamuddin Bošnjak. On the basis of Husamuddin's collection, we can reconstruct the scholarly, literary and cultural canon present in Banja Luka at the time. It was developed indirectly, through a favourable constellation of urban structures and Ferhad Pasha's endowment. A reconstruction of the library profile shows that the dominant cultural canon in Banja Luka, and thus in Bosnia, was in compliance with the cultural canon of Istanbul, following the *hanefi-maturrid* teaching and intellectual Sufism, established during the rule of Sultan Suleiman and immediately

after that (1550-1600). It has been established that it was pashas and other men educated at the Court (educated at university-type *madrasas* in the capital, as well as in Enderun, conveyed the canon and established in the cities they founded and developed into major urban and cultural centres) were the leading patrons of intellectual Sufism – of the type we see in the works of Ibn Arabi, Rumi, and in Ibn Sina's philosophy, so that they, in a way, globalised the intellectual legacy across the Ottoman state. The library as an institution of cultural memory is the best reflection of the dominant canon of a community and an era. Therefore, a reconstruction of its content provides a historical context of the leading principles of a cultural code.

Key words: Ferhad Pasha's endowment, Banja Luka, 16th century, cultural history, public library, cultural canon.

LITERATURA

- Ansari, Hasan – Schmidtke, Sabine, “Bibliographical Practices in Islamic Societies”, *Intellectual History of the Islamicate World* 4 (2016), Brill, 102–151.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda. Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- Bećirbegović, Madžida, “Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini”, *POF XX-XXI/1970-71* (1974), 223-364.
- Dobrača, Kasim et al., *Katalozi arapskih, turski, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 1963-2015.
- Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*, Connectum, Sarajevo, 2014
- Gačanin, Sabaheta, “Katedra Mesneviye Derviš-paše Bajezidagića u Mostaru”, *Život, djelo i vrijeme Derviš-paše Bajezidagića*, Mostar, 2005, 117-120.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Obrazovanje i nauka u Osmanskoj državi”, *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio E. İhsanoğlu, Orijentalni institut – IRCICA, Sarajevo, 2004, 771-943.
- Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar, 1999, str. 205-208.
- Korić, Elma, *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530-1590)*, Posebna izdanja XLIV, Orijentalni institut, Sarajevo 2015.

- Madelung, Wilferd, "The Spread of Maturidism and the Turks", *Actas do IV Congresso de Estudos Arabes e Islâmicos* (Coimbra-Lisboa 1968), Leiden 1971, 109–168.
- Nakičević, Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, GHB, Sarajevo, 1988.
- Popara, Haso, "Šejh Muslihuddin Kninjanin: prilog izučavanju kulturne historije Banje Luke", *POF* 63/2013 (2014), 233-260.
- Prva javna biblioteka u Banjaluci iz 1630. godine: vakufnama o zavješanju biblioteke Mevla Husamudina Bošnjaka u Banjaluci iz 1630.*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Banja Luka, 2004.
- Rouayheb, Khaled al-, *Rethinking the canons of Islamic intellectual history*, Indiana University, Bloomington, 2013.
- Shahab, Ahmed – Filipović, Nenad, "The Sultan's syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses", *Studia Islamica* 98/99 (2004), 183-218.
- Shamsy Ahmed El-, "Islamic Book Culture through the Lens of Two Private Libraries, 1850–1940", *Intellectual History of the Islamicate World* 4 (2016) 61–81.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- "Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića" (prev. Fazileta Cviko), *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustranta, t. 5, s. III, *Vakufname*, knj. 1, Sarajevo, 1985, 217-232
- Walker, Paul E., "Libraries, Book Collection and the Production of Texts by the Fatimids", *Intellectual History of the Islamicate World* 4 (2016) 9–21.
- Ždralović, Muhamed, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima I*, Svjetlost, Sarajevo, 1988.